

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספר/י לנו מה שגוי

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעיין בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – פרק שמונה-עשר

[לתוכן הענינים](#)

פרק שמונה-עשר

ר' יצחק-אשר ה"רב"י שלי - "הלימודים" שלנו -

המהפכה הראשונה שלי - שמי יוצא לתהילה בעיר -

סופה של הפרשה

בקאמניץ היה חסיד אומלל, קבצן ואדוק עד אימה. הוא לא התפרנס משום

דבר, אבל אישתו לא הניחה לו. היא ירדה לחייו והפצירה בו שיהיה למלמד, כמו

כל השלימזלים.^[1] כשסיפר על כך לאבי, צץ בראשו של אבא רעיון מבריק - הלא יצחק-אשר יכול להיות מלמד מצוין לחצקל שלו! ספק אמנם אם חצקל אכן ילמד אצלו משהו, אבל לעומת זאת חצקל ילמד להיות חסיד גדול. כי אני, למרות שבלבי הייתי חסיד, בכל זאת אהבתי גם את "העולם הזה", כפי שאבא נהג לומר. שהייתי הרבה בביתו של סבא ולעתים קרובות גם סעדתי עמו בשבתות ובימי חג. נהגתי גם להתפלל עם סבא בביתו של הדוד מרדכי-לייב, ובשעה עשר כבר היינו לאחר התפילה.

הסעודה בבית סבא לא נמשכה זמן רב, ובסביבות השעה שתיים-עשרה, כשאבא חזר הביתה מן השטיבל, הייתי הולך הביתה ושוב אוכל. הייתי היכן שהיה לי יותר טוב, ובשל כך קרא לי אבא "איש העולם הזה". הוא התחרט על ששלח אותי ללמוד אצל הדוד ר' אפרים, שהיה גם מתנגד, גם מין "פילוסוף", ובוודאי גם אפיקורוס נסתר. אבא גם שם לב שהתחלתי לדעת יותר מדי על ענייני העולם; הוא פחד שדודי יהפוך אותי, חלילה, לאפיקורוס. אבא רצה להוציא אותי מידי הדוד, אבל פחד מאביו אהרן-לייזר. הוא חיפש איזה תירוץ שבאמצעותו יוכל להוציא אותי מה"חדר" בלי שסבא יתנגד.

כאשר נזדמן אליו יצחק-אשר התעלם אבא מכל המכשולים. הוא היה נלהב מכך שאצל המלמד הזה אדע בראש ובראשונה כיצד להיות חסיד אמיתי. הוא ועוד חסיד, שמואל-שלום, לקחו יחד את יצחק-אשר כמלמד לשני ילדיהם, אני ומרדכי, וקבעו לו שכר לימוד של חמישים רובל ל"זמן". אנו נלמד בבית המדרש של ר' הרשלה שבחצר בית הכנסת. שם לא לומדים במשך היום הפרושים או בחורי הישיבה. שקט שם, ואפשר להתקדם בלימודים ולהכניס בנו חסידות. אבל את אחיו הקטן, חברי ישראל, לא הוציא אבא מידיו של אפרים.

יום אחרי סוכות, בשעה תשע בבוקר, באתי אל השטיבל של ר' הרשלה ללמוד עם המלמד החדש: בשעה הזאת כולם הולכים ל"חדרים". הרבי עוד לא היה שם ואני וחברי חיכינו. בשעה אחת-עשרה הוא הגיע מן המקווה והחל להתפלל. הוא רקע ברגליו על הרצפה והלם בידיו על הקירות, כך היה רגיל לנהוג בתפילתו. זה נמשך שעה שלמה - הוא כמעט שבר את הרצפה ואת הקירות, קרע את גרונו בצעקות, ורק אחרי כן, בערך בשעה שתיים-עשרה וחצי, התחיל ללמוד אתנו מסכת קידושין. ארוחת בוקר הוא לא אוכל, משום שאת ארוחת הערב שלו הוא אוכל רק בעלות השחר.

התחלנו ללמוד את הגמרא, שהיתה מוכרת לנו עוד מקודם. סיימנו דף גמרא שלם, והוא בוהה באוויר - האם הוא מאזין או אולי מהרהר במשהו בינו לבין לעצמו? קשה לדעת. כשהתחלנו עם ה"תוספות", הוא כבר לא יכול היה להישאר כל כך אדיש ונאלץ לעיין בעצמו באותיות הקטנות. גם את ה"תוספות" כבר

הכרנו, ואילו הוא הביט בהן, התלחש בינו לבין עצמו, וכנראה שלא הבין כלום. כך הוא יושב, ראשו הקטן מונח בין שתי ידיו, מקמט את מצחו הצר ולוחש לעצמו את ה"תוספות". אבל אנחנו מרגישים, שהוא בעצם לא מבין, והוא שוב חושב, ושוב מדבר אל עצמו, וחוזר וחושב עוד חצי שעה. לבסוף, כשנמאס לנו לשבת ולחכות, אמרנו לו: "רבי, אנחנו נסביר לך את ה'תוספות', זה קל מאוד." אבל הוא נותן קולו בצעקה: "בשבילכם הכול קל, אבל בשבילי הכול קשה!" ושוב הוא חוזר ומהרהר.

בינתיים יצאנו מן ה'חדר' והלכנו לבית המדרש הגדול. דיברנו שם עם הבחורים, הבטנו בשעון, והנה כבר עברה שעה. בכלל לא פחדנו מן הרבי השלימזל הזה, אבל כדי שלא יספר לאבא, שהלכנו באמצע הלימוד לבית המדרש, מיהרנו וחזרנו לשטיבל.

אנחנו נכנסים לשטיבל, והנה הוא יושב שם, ראשו הקטן עדיין מונח בין שתי ידיו, והוא מהרהר עמוקות. הלכנו הביתה לארוחת צהריים, וכשחזרנו מצאנו אותו בדיוק באותו מצב. עתה קטענו אותו מהרהוריו ושאלנו: "למה הרבי חושב כל כך הרבה זמן? אנחנו כבר יודעים את ה'תוספות' מזמן, למדנו אותם!..." אבל הוא כנראה עדיין לא הבין את ה'תוספות', אך התבייש ושתק. אחר כך למדנו עוד כמה "תוספות" והוא שוב שתק. ובינתיים הגיע זמן תפילת מנחה והוא החל בהכנותיו המשוונות...

הלכנו שוב לבית המדרש והשתובבנו שם עם כל הנערים והחברים. יצחק-אשר סיכם עם אבא, שנלמד עמו רק עד שעת תפילת מנחה, ולא כפי שנהגו בחורף בכל ה'חדרים', ללמוד עד תשע בערב. שיחקנו בבית המדרש, הכנו קצת מן הגמרא וה'תוספות' שאנו אמורים ללמוד למחרת, ואת מה שלא הבנו ביקשנו מן הפרושים שיסבירו לנו.

למחרת, כשהתחלנו שוב ללמוד, הוא שוב נתקע עם ה'תוספות', כמו אתמול, ושקע במחשבות. הסתלקנו לשלוש שעות וחזרנו בדיוק חצי שעה לפני זמן תפילת מנחה... שוב הסברנו לו את ה'תוספות', והוא שתק. כך נהגנו במשך כל החורף.

בינתיים הייתי לתושב של קבע בבית המדרש הגדול והתוודעתי לכל בחורי הישיבה, לפרושים ולבעלי הבתים הצעירים. היות שלא היה לי הרבה מה לעשות, התחלתי להתווכח אתם על כל מיני עניינים וכך גרמתי ל"מהפכה" קטנה. ומעשה שהיה כך היה.

כפי שכבר כתבתי,^[2] כל הש"סים בבית המדרש היו קרועים ומרופטים. שבת-הירש, קשיש ששירת כגבאי זה שלושים שנה, נהג לנעול את הש"סים הטובים והשלמים בחדרון קטן שחלונו מסורג ברזל ודלתו אף היא מברזל. שם היו

מחזיקים, בשנים עברו, את החטופים שגייסו לצבא.^[3] אחר כך הקימו להם מין בית סוהר, לא בחצר בית הכנסת, במקום שכל האנשים יכלו לשמוע היטב את היללות והצעקות, אלא ליד ביתו של האססור. שם, בחדרון הזה, החביא שבת-הירש את הש'סים ואת הספרים הכי טובים, ובבית המדרש השאיר את הקרועים. כשביקשתי ממנו שיוציא את ש'ס סלווטה שקנינו^[4] ויביא אותו אלינו לבית המדרש, הוא פשוט סירב.

ואז עשיתי משהו קטנטן: הסתתי את כל הפרושים, את בחורי הישיבה ואת "אוכלי הקעסט", חתניהם הצעירים של בעלי הבתים, שידרשו בתוקף משבת-הירש את כל הש'סים והספרים הטובים. מה פתאום הוא נותן לנו רק את הקרועים? אנחנו לא יכולים יותר ללמוד, הכול קרוע! "שם, בחדרון הקטן, מחזיקים, כנראה, את הספרים הטובים בשביל העכברים!" - צעקתי.

"אין לנו, הלומדים, כל ברירה אחרת" - שלהבתי את הרוחות - "אלא לעבור לבית מדרש אחר. בית המדרש החדש אינו בא בחשבון - בנו של שבת-הירש הוא גבאי שם. הבה נעבור לבית המדרש באדולִינה.^[5] הגבאי שם, משה-ראובן, יהיה מאושר אם ישבו וילמדו בבית המדרש שלו! אם יחסרו ש'סים הוא לא ינוח ולא ישקוט. הוא עצמו יעבור על פני העיר וידאג לכל מחסורנו."

לתעמולה הזאת היה לי זמן בשפע. הרבי שלי, יצחק-אשר, עדיין קימט את מצחו מעל ה"תוספות", וקמטים אלה מסתמא אף פעם לא יתיישרו, אלא אם כן אבוא ואסביר לו את פשט ה"תוספות". ממש רבי לעניין!...

הלכתי אפוא אל ר' משה-ראובן וסיפרתי לו את כל המעשה. כך וכך אירע, וכיוון שנותנים לנו רק ש'סים קרועים, אנחנו רוצים לעבור אל בית המדרש שלך. אמנם, זה קצת יותר רחוק, אבל אצלך יש גמרות טובות ושלמות, ואם יחסר, מן הסתם תדאג להשלים. ר' משה-ראובן, ששמח מאוד על הבשורה הטובה, אמר כי בני העיר בוודאי לא יסכימו שבית המדרש הגדול יישאר בלא לומדים, ובסופו של דבר השמש יכנע ויתפייס. ואף על פי כן, נחת רוח רבה תיגרם לו, אם גם בית המדרש שלו יהיה גדוש ביהודים שרוצים ללמוד. ואפילו שילמדו אצלו רק כמה ימים - זה כבר יספיק לו, זה יסב לו שמחה גדולה!

למחרת, בצהרי היום, הוצאתי החוצה את כל הלומדים, איש לא נשאר. הבאתי את כולם לבית המדרש באדולִינה, יותר מחמישים אברכים, עניים ועשירים, מבוגרים וצעירים! את שמחתו של ר' משה-ראובן אי אפשר לתאר. מיד הגשנו לו פתק ובו רשמנו את מספר הגמרות שאנו זקוקים להן, וכן את ספרי המפרשים, השאלות-ותשובות, וכך הלאה.

ר' משה-ראובן לקח עמו שלושה בחורים מאדולִינה ועוד באותו יום הביאו

לנו את כל מבוקשנו. הם סחבו את הספרים עד עשר בלילה, ולמחרת כבר נשמעה בין כותלי בית המדרש נגינתו היפה והנלבבת של הלימוד, שהדהדה בכל אדולינה. שכנעתי את כל הלומדים שלא ישוחחו ביניהם אלא רק ילמדו, ובקול רם ככל האפשר. כל בני אדולינה, נשים וטף, באו וצפו מבעד לחלונות בלומדים ובנגינתם. מחוסר מקום תפסנו גם את עזרת הנשים, חוץ מבשעות הבוקר, כאשר שתיים-עשרה נשים צדקניות באו להתפלל - ר' משה-ראובן רווה נחת עד אין שיעור.

כשהגיע הגבאי שבתי-הירש להתפלל מנחה בבית המדרש חשכו עיניו. בית המדרש הגדול ריק ואפל, אין קול ואין עונה. אחר כך באו בעלי הבתים ונבוכו לגמרי. הם לא ידעו דבר על המהפכה. הם חשבו שקרה אסון, והמומים שאלו את שבתי-הירש: "מה קורה פה?" שבתי-הירש סיפר להם שהילד של משה, בנו של אהרן-לייזר, חולל מרד. הוא הוציא מכאן את כל הלומדים והעביר אותם אל ר' משה-ראובן באדולינה.

"אבל למה? מוכרח להיות בזה משהו! לא ייתכן שאין לזה סיבה."

"פשוט התחשק לו, לפרחח" - אמר ר' שבתי-הירש, משולהב כולו - "שאוציא את הש"ס החדש של ז'יטומיר.^[6] אם אעשה כך, הרי בתוך שלושה שבועות הוא ייקרע. ש"ס כל כך יקר!"

פרצה מהומה גדולה. בעלי הבתים לא האמינו לו, זה פשוט לא נשמע להם כסיבה טובה למרד. ידעתי שבשעה שבעלי הבתים יבואו להתפלל מנחה תפרוץ מהומה, ובין מנחה למעריב יתחילו בעלי הבתים לריב עם שבתי-הירש. באתי אפוא בכוונה להתפלל מעריב בבית המדרש. כשראו אותי נשמעה צעקה: "שקט! שקט! חצקל פה. תנו לו לדבר, הבה ונשמע!"

לא נבהלתי. הובלתי את בעלי הבתים החשובים אל המדפים גדושי הספרים, על כל הקירות ועל השולחנות. הורדתי את כל הגמרות והראיתי להם: "הנה, הביטו. האם יש פה גמרא אחת שלמה שאפשר ללמוד ממנה? כולן קרועות. נו, האם זה צודק ששבתי-הירש נועל שנים-עשר ש"סים טובים, עם כל כך הרבה ספרי מפרשים ושאלות-ותשובות, ופה יש רק ספרים קרועים? בשביל מי הוא שומר את הש"סים הטובים? למה הוא כל כך מתקמצן? בכל שנה נפטרים כמה וכמה עשירים, שמורשים את הש"סים שלהם לבית המדרש הגדול.^[7] והוא מסתיר הכול בחדרון שבשטיבל ונועל את דלת הברזל."

מששמעו את דברי הודו כולם שהצדק אתי ושעל שבתי-הירש לפתוח את חדר הקהל ולהוציא משם ספרים, ככל שיידרשו לצעירים. אבל שבתי-הירש, קשיש בן שבעים וכמה, שנהג כאן כאילו היה הקיסר, לא הסכים להיכנע. היטב

חרה לו, שנער בן ארבע-עשרה מנסה להכניע אותו. מעולם, עד אז, לא העז איש להתנגד לו ולהביע דעה הפוכה משלו. כל בוקר בזמן התפילה, וגם במנחה ובמעריב, התחוללה בבית המדרש מהומה רבתי. כל בני העיר באו לחזות בבית המדרש הריק, וכולם אמרו שחצקל צודק. ודווקא בשל כך התעקש שבתי-הירש עוד יותר. כולם רבו אתו ואיש לא עמד לצדו, אבל הוא הוסיף להתעקש.

בשבת עשו בעלי הבתים עיכוב קריאה,^[8] והרב אמר, שלו היה חצקל זר, מיד היה אומר כי הצדק לימינו, אבל כיוון שחצקל הוא נכדו של אחיו, הוא מוכרח לגזור על עצמו שתיקה. כששמעו בעלי הבתים את דברי הרב החליטו כולם לכנס אסיפה כללית במוצאי שבת וליטול את הגבאות מידי שבתי-הירש. אבל שבתי-הירש עלה על הבימה, כמו תמיד בשעת הקריאה בתורה, הלם בידיו על הבימה ואמר: "רבותי! אני מוסר את המפתח של חדר הספרים לרב, והוא ינהג בספרים כרצונו. הבה נתחיל אפוא בקריאה."

וכך אכן היה. הוא שלח בשבת את המפתח אל הרב, והדוד קרא לי לביתו. "אני מאוד מרוצה, ילדי" - אמר לי הרב - "שאתה מנהל מחלוקת לשם שמים. מה שעשה שבתי-הירש הוא באמת מעשה עוול. כבר מזמן שמעתי תלונות כלפיו שבבית המדרש אין אף גמרא אחת שלמה... אבל שבתי-הירש כבר הביא לי את המפתח, ומחר אשלח לשם את ביינוש השמש, ובסביבות אחת-עשרה או שתים-עשרה בצהריים תוכלו כבר, אתה וכל הלומדים, לבוא לבית המדרש. ובכל זאת, ילדי, עדיף שלא לעורר מחלוקת. מוטב, ילדי, להימנע ממנה..."

במוצאי שבת הלכתי לר' משה-ראובן. סיפרתי לו מה שאמר לי דודי, שעלי להחזיר את כל הלומדים לבית המדרש.

"אם הרב ציווה, כן יהיה" - אמר.

ביום ראשון בבוקר באנו כולנו לבית המדרש. בחרנו מתוכנו עשרה צעירים שילכו לחדרון ויבחרו את הספרים. כשנכנסו פנימה וראינו את הספרים המונחים שם, אורו עינינו. לא היו שם שנים-עשר ש"סים, אלא שבעה-עשר, וכן ספרי שאלות-ותשובות יקרי ערך!

מצאנו שם, כאמור, אוצר שלם, ששימח אותנו מאוד. בין הש"סים מצאנו ספר נדיר של ממש - ש"ס מדפוס קופוסט, בן יותר משלוש מאות שנה.^[9] מצאנו שם גם את המקור לכל המעשה בישו הנוצרי, מסופר באריכות מן ההתחלה ועד הסוף.^[10] עכשיו פיארנו את בית המדרש גמרות חדשות: שנים-עשר ש"סים שלמים, ועוד הרבה ספרים יקרי ערך, שאלות-ותשובות, ספרי פוסקים וספרי תנ"ך יקרים. את השמחה שהיתה באותו יום אי אפשר לשער ולספר. לקחנו את כל הנחוץ לנו, נעלנו שוב את הדלת, ודודי שלח בחזרה את המפתח אל שבתי-הירש. תודות למעשה

הזה נתפרסם שמי בכל רחבי בעיר.

מצד אחד, המלמד החסיד של אבא גרם לי נזק, שכן לא למדתי כלום; אך מצד שני הפקתי מכך תועלת גדולה. אצל ר' אפרים מן הסתם הייתי לומד הרבה יותר טוב, אבל היה עלי לשבת כל היום ב'חדר'. ואילו אצל החסיד הייתי חופשי כל היום, וכך ניתנה לי האפשרות לעסוק בדברים אחרים, שהתאימו יותר לרוחי. לדבר זה היתה חשיבות רבה מאוד עבורי.

התחלתי להתעניין בחקירה, ^[11] ולצורך כך הוצאתי מן החדרון הנעול את כל ספרי החקירה כמו "מורה נבוכים", ^[12] "כוזרי", ^[13] כל ספרי חכמת ישראל, את "בחינות עולם" עם פירושים טובים, ^[14] את "חובות הלבבות" עם כל ספרי הדרוש, ^[15] והתחלתי לקרוא במרץ.

את הרבי הותרתי כשראשו מונח בין כפות ידיו, מהרהר כל הזמן על ה"תוספות". תוך עשר דקות סיימתי ללמוד, ואם לא הבנתי לא יגעתי הרבה, שאלתי את אחד הלומדים והוא כבר הסביר לי. הרגשתי שחבל לבזבז את הזמן על גמרא ו"תוספות". שקעתי בתוככי ספרות החקירה, וקיבצתי סביבי חבורה שלמה של צעירים: בחורים, לומדים ופרושים. ^[16]

במשך היום קראנו בספרי החקירה וכל הזמן ניהלנו ויכוחים והתפלספויות. תודות לכך זכיתי בשני חברים טובים - יוסל, בנו של הגביר, ^[17] ושמואל מאירימס. ^[18] היה להם כשרון יוצא דופן ללימודים, הם היו אדוקים מאוד וטובי לב. בילינו ימים שלמים בעסקי החקירות ובערבים פתחנו גמרא ושוחרנו. לאיש אסור היה לדעת שאנו מעינים בספרי חקירה.

בשלב מסוים הציע יוסל: למה לנו ללמוד ספרי חקירה דווקא כאן ולחשוש כל הזמן מן הבהמות הזקנות? (כך קראנו לבעלי הבתים הקשישים - "בהמות זקנות"). מוטב ללכת אליו, אל יוסל. הספרייה של אביו עשירה מזו שבחדרון, ממש "חלב ציפורים". ^[19] נלמד שם ככל שנרצה, ובלית ברירה גם נוכל ללכת לאסם ולנהל שם את הוויכוחים שלנו. כך נעשינו מין חבורה שכזאת. קראנו המון וניהלנו ויכוחים אינסופיים. בכל החבורה הזאת רק אנחנו היינו פעילים. שלושה נערים, שהיו כל כך שקועים בוויכוחים עמוקים עד ששכחו לאכול.

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

^[1] המלמוד נחשבה כתחתיתו של הסולם המקצועי וכמפלגתם של חסרי המזל והכשרון; השוו לביטוי העממי "איטלעכער מלמד איז אַ שטיק שלים-מזלניק" (=כל מלמד הוא ק

שלימזל: א' בערנשטיין - ב"ו זעגעל, יודישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, ווארשוי תרס"ח, עמ' 162, מס' 2300.

[2] ראו לעיל, בתחילת פרק טז.

[3] על חדרון זה, ראו לעיל בפרק ט, סמוך להערה 7. על חדר דומה בקוברין, ראו: ספר קוברין - מגילת חיים וחורבן, תל-אביב תשי"א, עמ' 55.

[4] ראו לעיל בפרק טז, סמוך להערות 3-4.

[5] אדולניה - שם אחד מרחובותיה של קאמניץ. על בית המדרש שם, ראו לעיל בפרק א, סמוך להערה 53.

[6] כאמור לעיל (פרק טז, הערה 3), ש"ס סלוטה, שאותו רכשו קוטיק וחבריו, נדפס בז'יטומיר.

[7] אישור לכך שבראשית המאה הי"ט לא היו בנמצא ש"סים שלמים, אלא רק בידי עשירים, יש בדבריו של ר' יוסף מקריניק: "וגם ספרי קודש, ספרי ש"ס, לא היו נמצאים בעו" כלל, כי אם אצל יחיד סגולה, גבירים מפורסמים, ואפילו בבתי המדרש מעיירות לא נמצא ש"ס שלם" (ש"אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ד, ירושלים תש"ג, עמ' קעח-קעט).

[8] עיכוב קריאה - מנהג אשכנזי שמתיר לכל מי שחש כי נגרם לו עוול בידי יחיד או בידי הציבור לעלות על בימת בית הכנסת ולמנוע את הקריאה בתורה עד שיתברר עניינו. ראו אלזט, "ממנהגי ישראל", רשמות, א, אודיסה תרע"ח, עמ' 346 (והערת א' דרויאנוב שם); א' גרוסמן, "ראשיותיו ויסודותיו של מנהג עיכוב התפילה", מלאת, א (תשמ"ג), עמ' 199-219.

[9] זהו שיבוש גמור. בקופוסט (Kopys) שברוסיה הלבנה (פלך מוהילב) פעלו שלושה בתי דפוס עבריים, והראשון בהם נוסד רק בשנת 1797. מסכתות התלמוד הבבלי הודג בקופוסט בדפוסו של החסיד ישראל יפה, בשנים 1816-1828. על דפוס קופוסט, ראו: רנ"י רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד - תולדות הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' קל-קלח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 135-137.

[10] לא ברור למה הכוונה. ייתכן שמדובר בכמה סיפורים אודות ישו שהובאו בתלמוד וצונזרו ברוב מהדורות התלמוד הנדפסות (כגון בסנהדרין, מג ע"א, קז ע"ב; רז האנציקלופדיה העברית, כ, עמ' 432-434). ואולי הכוונה לאחת מגרסאות הסיפור האנטי-נוצרי מימי הביניים, "תולדות ישו" (ראו: ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 4-333, 647-648).

[11] חקירה - פילוסופיה. המונח "ספרי חקירה" מכון בעיקר למורשת הספרותית הרציונליסטית של פילוסופים מימי הביניים, בראשם הרמב"ם, שעסקו בבירור מדעי-שיטתי ענייני אמונה.

[12] "מורה נבוכים" - שם ספרו של ר' משה בן מימון (הרמב"ם), שנכתב במקורו בערבית ותורגם לעברית עוד בחייו. בספר זה בירר הרמב"ם את עיקרי השקפותיו בענייני אמו ומציאות הבורא, מתוך גישה רציונליסטית-ביקורתית המצביעה גם על הספקות והסתירות שבדת, ועל הניגודים האפשריים בינה לבין מדעים ושיטות דתיות אחרות.

[13] "כוזרי" - שם ספרו הפילוסופי של ר' יהודה הלוי, שבו מתואר ויכוח תיאולוגי-אפולוגטי בין נציגי שלוש האמונות הגדולות, שבאמצעותו מתבררים עיקרי האמונה היהודית. ספר זה נכתב במקורו בערבית (במפנה המאות י"א-י"ב) ותורגם לעברית בימי הביניים.

[14] "בחינות עולם" - שם ספרו של ר' ידעיה הברדשי (או הפניני), משורר ופילוסוף בן המאה הי"ד. זהו ספר מוסר המרומם את האידיאל האינטלקטואלי-הדתי ומעודד:

הרציונליזם ואת התשוקה לידע. הספר נתחבב על משכילים בכל הדורות וזכה לתפוצה עצומה. בין אותם "פירושים טובים" שנכתבו על הספר יש למנות את פירושו של ר' יום טוב ליפמן ה (פראג שני"ח) ופירושו "הענין" של ר' משה קוניץ (וינה תקנ"ו).

[15] ספרי דרוש - ענף מרכזי בספרות המוסר העברית, שהיתה לו השפעה רבה גם על התפתחותה של תורת החסידות וספרותה. לתיאור מגמותיה הדתיות, הדיקטיות והאמנותיות של ספרות הדרוש, ראו: י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975; מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח. ספר "חובות הלבבות", של ר' בחיי אבן פקודה, נחשב כס המוסר הראשון, שהטביע את חותמו על הז'נר כולו (וראו לעיל, פרק יא, הערה 9).

[16] בחורים, לומדים ופרושים - שלושת הסוגים האופייניים של לומדי התורה: אברכים שטרם נישאו ("בחורים"); צעירים שנישאו והם סמוכים לשולחן חותניהם על בן הסדרי ה"קעסט" ("לומדים"); למדנים מחוץ לקהילה שעזבו את משפחתם ומקדישים עצמם ללימוד תורה ("פרושים").

[17] יוסל (ראו עליו לעיל בפרק טז, סמוך להערה 4) היה בנו של הגביר הלמדן שמחה-לייזר (ראו להלן בפרק יט, סמוך להערה 11). ספרייתו המיוחדת של שמחה-לייזר נזכר בפרק א, סמוך להערה 90.

[18] על נער זה, ראו: מיינע זכרונות, ב, פרק ג. לאחר נישואיו עבר להתגורר בבריסק והתפרנס מחנות בדים. בבריסק הפך למשכיל ונחשב לאפיקורוס.

[19] חלב ציפורים - במקור: "פייגל-מילך", ביטוי אידיומטי שכוונתו לדבר איכותי ונדיר, מעודן ומשובח, מן המדרגה הגבוהה ביותר.